УДК 159.922.7(043.3)

О.Я. Жизномірська

Особливості форм самоствердження у молодших та старших підлітків

Стаття присвячена вивченню специфіки розмаїття форм, засобів утвердження "Я" особистості підліткового віку та проаналізовано особистісні зміни життєвих пріоритетів у їх соціальному середовищі.

Ключові слова: самоствердження, саморозкриття, самореалізація, самоцінність, особистість підлітка.

Статья посвящена изучению особенностей разнообразия форм и способов утверждения "Я" личности подросткового возраста, а также проанализированы о изменения жизненных приоритетов в их социальной среде.

Ключевые слова: самоутверждение, самораскрытие, самореализация, самоценность, личность подростка

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку процес становлення самоствердження підростаючої особистості набуває особливої уваги. Зазначений процес є своєрідним мірилом визначеності власного "Я", самопроявом, самопрезентуванням і дає змогу особистості підлітка розкрити власний потенціал та досягти при цьому певного соціального статусу. Процес самоствердження здійснює значний вплив на особистісне зростання та самовизначення молодої людини в соціальному просторі, тому як важливе психологічне утворення викликає надзвичайний інтерес у дослідників.

Самоствердження є складно організованою психологічною системою, що включає інтеріоризовані в процесі соціалізації прагнення, моральні цінності, конативні стереотипи. Така активізація відображає процес становлення самоствердження особистості в усіх видах її діяльності та водночас виступає у взаємозв'язку з рівнем домагань, самооцінкою, самоповагою та, зрештою, з вибором нею форм утвердження власного "Я" в соціумі.

Особистість підлітка, віддзеркалюючи власну динаміку розвитку бурхливою, нестабільною організацією "внутрішнього" життя зі всіма своїми "вихорами" захоплень та розчарувань, тим самим демонструє власну неповторність та унікальність. Разом з тим, здійснюваний вплив дорослих (батьків, учителів) на підлітка спонукає його до самоствердження на фоні різноманітних форм і засобів "Я" в макро- чи мікросоціумі.

Питання вивчення особистісного становлення "Я" підлітками в соціальному середовищі присвячено низкою праць зарубіжних

© О.Я. Жизномірська

(Божович Л.І., Драгунова Т.В., Петровська Л.А., Толстих О.В., Краковський.А. П. та ін.) і вітчизняних психологів (Булах І.С., Бех І.Д., Осьмак Л.П. та ін.).

Метою даної статті є виокремлення основних форм самоствердження молодшими та старшими підлітками у процесі їх взаємодії з референтною групою (однолітки, друзі, дорослі).

Для досягнення поставленої мети конкретизовані такі **завдання:**

1. На основі теоретичного ракурсу щодо особистісного становлення підлітків визначити їх форми прояву в життєвій реальності.

2. Експериментально дослідити розмаїття форм, засобів самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку.

На сучасному рівні розвитку психологічної науки проблема самоствердження особистості визначається як значуща, що пов'язана з інтенсивним вивченням процесів, які відображають різні аспекти життєіснування: самоздійснення, саморозкриття, самоактуалізацію.

Психологічній специфіці процесу самоствердження особистості підлітка надають увагу українські вчені Бех І.Д., Булах І.С., Осьмак Л.П. тощо.

На думку І.Д. Беха, починаючи з молодшого підліткового віку, в особистості виникає почуття дорослості; прагнення до самостійності, інтимного спілкування, усвідомлення своєї відповідальності, почуття егоцентризму та водночас змінюються її референтні орієнтації. Так, особистість сучасного підлітка утверджує себе в соціальному просторі як самоцінність, котра може реалізовуватися в діапазоні емпатії чи псевдоемпатії до переживань інших, почуття відповідальності чи безвідповідальності, тенденцій до агресії чи співробітництва, авторитарного домінування чи діалогу у взаєминах, егоїстичних чи альтруїстичних тенденцій у спонуках та поведінці [3].

У своїх наукових доробках І.С. Булах вважає, що самоствердження особистості "набирає" все більшої значущості, так званих "обертів" саме в підлітковому віці. На її думку, сутнісною "тканиною" самоствердження молодої людини є її особистісне зростання. В розумінні дослідниці, "особистісне зростання підлітка являє собою процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного "Я", що актуалізує нові рівні відкриття в самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій, як вільних, відповідальних учинків" [1, с. 142].

З точки зору Л.П. Осьмак, самоствердження – це закономірно виниклий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється в спрямованості його особистості на виділення й реалізацію своєї

"самості" в системі соціальних зв'язків. Разом з тим дослідниця виокремила механізми самоствердження: центрацію, рольове самовизначення, ідентифікацію, автономність тощо. Завдяки механізмам центрації, рольовому самовизначенню, ідентифікації, особистість підлітка насамперед визначається з власною думкою, позицією, випробовує свої здібності й можливості, а також "приміряє" до себе найрізноманітні ролі. Механізми автономності, "самості", персоналізації забезпечують особистості підлітка здійснення самостійного вибору, відповідального ставлення до навчальної діяльності, а також презентування власного "Я" в соціальному просторі. Вищеокреслені механізми самоствердження підлітків корелюють з різноманітними показниками зовнішніх умов, у яких вони перебувають [7].

У нашому розумінні, *самоствердження* – це прагнення особистості підлітка до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточуючими.

Матеріали та методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та завдань ми використали опитування та анкету для учнів молодшого та старшого підліткового віку.

Нами було проведено опитування з метою **"Визначення соціального статусу учня"** і встановлено кількісні результати, що представлені в таблицях 1, 2.

Таблиця 1

Кількісні показники (%) ґендерних відмінностей за рівнями розвитку прийняття соціального статусу в класі молодшими підлітками (n=121)

Характеристика визначень соціального статусу	Молодші підлітки					
	ніколи		інколи		дуже наполегливо	
	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці
Одержати визнання серед друзів	8,43	4,81	17,62	8,94	36,85	23,56
Одержати визнання серед однокласників	7,14	5,30	15,67	15,82	23,64	32,61
Одержати визнання у дорослих	5,65	2,73	19,41	7,08	40,83	24,54
Мати можливість здивувати усіх своїм виглядом	16,32	11,84	14,27	11,46	25,72	20,65
Мати багато вільного часу	4,91	10,83	15,40	13,57	26,86	28,69
Поводитися як заманеться	25,44	36,68	12,93	18,52	2,25	4,47
Бути грамотним, вихованим	5,53	7,81	20,28	13,79	29,74	23,14
Відповідально ставитися до виконання доручень	2,42	3,46	15,74	10,73	41,45	26,48

Якісно інтерпретуючи результати опитування, ми зосереджуємо увагу на відсоткових показниках відповіді "дуже наполегливо", які набувають пріоритетної значущості в дівчат і хлопців молодшого підліткового віку. А відповіді "ніколи", "інколи" беруться до уваги в порядку зростання. Молодші підлітки, а саме дівчата, досить наполегливі у навчанні, позитивно налаштовані на виконання доручень, справедливо ставляться до вказівок дорослих оточуючих (41,45%), на відміну від хлопців, які намагаються досягти визнання серед однокласників (32,61%). Дівчата є більш обов'язковими, наполегливими, старанними, а хлопці, навпаки, намагаються привернути до себе увагу проявами сміливості, рішучості, впевненості, а також бажають якомога швидше знайти собі однодумців у своєму класі з метою підтримки їх рішень.

У міжособистісних взаєминах саме дівчата намагаються отримати визнання серед дорослих (40,83%), аніж хлопці, які прагнуть до того, щоб мати в своєму розпорядженні багато вільного часу (28,69%). Такі показники вказують на те, що дівчата дедалі стають самостійними, і водночас прагнуть отримати визнання, а хлопці виявляють дещо інші, протилежні позиції. Найчастіше вони страждають від того, що їм постійно не вистачає часу на прогулянки з друзями, можуть, навіть, пропускати уроки в школі. Однак у різних соціальних взаємодіях дівчата досить наполегливо, охоче прагнуть отримати визнання серед друзів (36,85%), натомість хлопці не зволікаючи, починають тяжіти та позитивно ставитися до виконання вказівок дорослих, незалежно від власних поглядів і позицій (26,48%). Разом з тим молодші підлітки, дівчата, швидше намагаються досягти успіху в школі, відзначаються більшою грамотністю, вихованістю, культурністю, ніж хлопці (29,74%), котрі прагнуть отримати визнання серед оточуючих, також прагнуть, щоб усі зрозуміли, що вони подорослішали, змужніли, здатні досягати належного соціального статусу в школі (24,54%). Водночас дівчата зазначають, що їм необхідно більше часу на додаткові уроки з музики, танців тощо (26,86%). Хлопці, навпаки, очікують визнання серед друзів (23,56%). Разом з тим, дівчата прагнуть проводити вільний час у різноманітних творчих клубах, тоді як хлопці здебільшого витрачають час на інтерактивні розваги з друзями. Як установлено, частина дівчат самостверджується за допомогою демонстрування власного зовнішнього вигляду (25,72%), а хлопці намагаються бути вихованими, культурними, грамотними (23,14%). Це зумовлено тим, що хлопці значно пізніше усвідомлюють значущість шкільного життя і прагнуть швидше подорослішати, а дівчата, навпаки, зазнаючи невдач у школі,

вдаються до іншого способу привертання уваги – демонструють власне "Я" за допомогою зовнішнього вигляду, прикрас. Крім того, є категорія дівчат, яка також намагається отримати визнання серед своїх однокласників (23,64%), тоді як хлопці починають "дивувати" не лише зовнішнім виглядом, а й сміливістю і впевненістю у власних силах (20,65%). Саме хлопці, презентуючи зовнішній вигляд, самостверджуються у більш цілісному образі "Я", ніж дівчата, які спілкуючись з представницями своєї статі, прагнуть якомога швидше зрозуміти одна одну, водночас вчаться критикувати, схвалювати, засуджувати себе та інших. Поза тим є незначний ряд дівчат (2,25%) та хлопців (4,47%), які виявляють бажання проводити свій вільний час на власний розсуд і поводяться як завгодно (розважаються). Співпадіння останнього судження свідчить про вподобання та інтереси молодших підлітків, зокрема хлопці обирають жвавіші, рішучіші засоби самоствердження та самовизначення, а дівчата, навпаки, обирають помірковані засоби, які б схвалювалися дорослими.

Таблиця 2

Кількісні показники (%) ґендерних відмінностей за рівнями розвитку прийняття соціального статусу в класі старшими підлітками (n=119)

Характеристика визначень соціального статусу	Старші підлітки					
	ніколи		інколи		дуже наполегливо	
	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці
Одержати визнання серед друзів	6,51	5,28	21,73	9,45	37,43	19,82
Одержати визнання серед однокласників	7,25	5,80	18,34	9,46	25,89	33,15
Одержати визнання у дорослих	18,51	10,18	39,27	15,47	10,52	6,34
Мати можливість здивувати усіх своїм виглядом	8,35	5,16	15,89	10,34	34,78	25,87
Мати багато вільного часу	3,14	5,32	11,84	16,83	31,45	31,68
Поводитися як заманеться	11,23	15,70	8,87	10,52	18,68	35,25
Бути грамотним, вихованим	8,54	5,82	32,43	23,91	17,82	11,64
Відповідально ставитися до виконання доручень	18,57	13,46	27,45	28,12	8,70	3,93

Як видно з даних табл. 2, старші підлітки, зокрема дівчата наполегливо намагаються спілкуватися з друзями і водночас одержують визнання серед них (37,43%). Саме друзі для них є найбільш авторитетними, аніж однокласники та батьки. Хлопці прагнуть поводитися "як заманеться" (35,25%), бажають невимушено спілкуватися з друзями та однолітками.

У шкільному середовищі саме дівчата більшою мірою презентують зовнішню атрибутику, якою прикрашають власний зовнішній вигляд перед однокласниками (34,78%). На відміну від дівчат, частина хлопців, навпаки, наполегливо прагнуть отримати соціальне визнання серед однокласників (33,15%). Це пов'язано з тим, що для хлопців значущими виступають взаємини в класі, ціннісне прийняття їх однолітками.

Дівчата прагнуть здобувати авторитет нестандартними засобами. Зокрема вони намагаються виразно, ексцентрично та яскраво себе поводити перед значущими дорослими, щоб досягти визнання серед представників протилежної статі. Понад те, у соціальних взаємодіях частина дівчат і хлопців наполегливо прагнуть отримати багато вільного часу, бажають побільше відпочивати, розважатися (у дівчат – 31,45%, у хлопців – 31,68%).

Аргументується це тим, що старші підлітки в процесі самоствердження намагаються більше себе випробовувати, відстояти себе, довести свою правоту, незалежність в думках та діях. Разом з тим чверть дівчат також вдається до того, аби бути визнаними серед однокласників (25,87%), причому й чверть хлопці намагаються по-особливому здивувати зовнішнім виглядом представників своєї та протилежної статі (25,8%). Насамперед дівчата можуть бути лідерами у класі, прагнуть поваги, любові, а хлопці, навпаки, здобувають популярність через власні амбіції та принципи. Окремі дівчата цього віку здатні по-різному себе презентувати та намагаються поводитися "як їм хочеться" (18,68%), натомість є й хлопці, які намагаються отримати визнання серед друзів (19,82%). Це зумовлено тим, що деякі дівчата можуть приховано, тільки в колі референтних однолітків самостверджуватися "вільно", аніж хлопці, котрі якщо випробовують себе, то в розумних межах.

У процесі самоствердження дівчата намагаються дотримуватися моральних імперативів значно більше (17,82%), аніж хлопці (11,64%). Представники обох статей прагнуть "видаватися" мудрими та здібними. Самостверджуючись у шкільному середовищі, дівчата й хлопці намагаються отримати визнання серед дорослих, однак більше прагнуть до цього дівчата (10,52%), а не хлопці (6,34%). Зауважуємо, що для хлопців особливого значення набуває референтна група однолітків, в якій вони цілісно самостверджуються. А дівчата, навпаки, самостверджуються в будь-якій соціальній групі, зважаючи на представників протилежної статі. І, нарешті, останній показник "відповідально ставитися до виконання доручень" більше виражений у дівчат (8,70%), аніж у хлопців

(3,93%). Обґрунтовується цей факт тим, що дівчата, хоча й намагаються уникати особливих доручень, однак виконують їх ретельніше, ніж хлопці. Останні лише за значущих для себе ситуацій стають відповідальними та серйозними у виконанні поставлених завдань.

Крім того, варто зазначити, що в міжособистісній взаємодії, активних соціальних контактах підлітки потрапляють під контроль референтного для них середовища однолітків, у якому процес їхнього спілкування підпадає під "чужий" вплив та викликає використання у мові сленгу. Вивчення взаємодій молодших і старших підлітків у соціальному просторі здійснювалося за допомогою розробленої та апробованої в пілотажному дослідженні анкети **"Вивчення особливостей автономного мовлення та проведення вільного часу підлітками"**. Смислове навантаження провідних запитань сприяло виокремленню засобів самоствердження підлітків у дозвіллєвій діяльності. Дотримуючись провідної лінії дослідження, ми намагалися отримати інформацію про те, яким чином вони самостверджуються у процесі дозвілля, які для цього використовують засоби самоствердження.

Отримані дані вказують на те, що більшість молодших підлітків – 27,74% самостверджуються у товаристві своїх друзів, використовуючи при цьому певні сленгові слова та звороти; відвідуючи разом з друзями художні виставки, музеї тощо, учні цього віку проявляють зацікавленість, захоплення, активність, зосередженість захоплення творами мистецтва – 31,45%, слухаючи сучасну музику та виконуючи музичні твори, вони презентують власне "Я", проявляють старанність, наполегливість, креативність у своїй діяльності (11,56%). Однак досліджувані цього віку зазначили, що їм також подобається проводити час за комп'ютерними іграми, виграючи та здобуваючи успіх у грі. Так, одна десята частина самостверджується (10,73%), опановуючи техніку, хоча менша частина цих досліджуваних (5,74%) повідомила, що рідко відвідують клуби гральних автоматів. Разом з тим молодші підлітки в змозі самостійно визначати засоби свого дозвілля, за допомогою використання яких вони прагнуть професійно займатися спортом, сучасними видами танців, у них виникає почуття захоплення мистецтвом (4,32%). Крім того, в них залишаються більш-менш стійкими прагнення до навчання, спілкування, вільного проведення свого дозвілля. Натомість старші підлітки також самостверджуються у колі своїх друзів, використовуючи при цьому більше сленгових зворотів, аніж молодші підлітки (36,48%). Це пов'язано з тим, що старші почувають себе "вільніше" серед "своїх", керуючись такими ж міркуваннями, як і їхні ровесники, не критикують один одного, не насміхаються.

Крім того, досліджувані молодшого підліткового віку самостверджуються в колі дорослих у тих випадках, коли частину відповідальності та обов'язків беруть на себе, серйозніше ставляться до доручень, проявляють ініціативність, активність, уважність (17,63%). У міжособистісних взаємодіях з братами та сестрами, досліджувані самостверджуються, виконуючи при цьому спільну діяльність та досягаючи успіху за допомогою наполегливості, проявів сили волі, кмітливості в діях. Однак, зазнаючи невдач у своїх справах, вони також самостверджуються за допомогою інертності, індиферентності, безвільності у вчинках, амбівалентного ставлення до інших (12,63%). Цікавим є той факт, що старші підлітки можуть, навіть, зрідка використовувати сленг (10,92%), а також можуть взагалі його не використовувати (4,26%), однак деякі слова вживають у процесі спілкування з однолітками (6,82%). На думку старших підлітків, сленг прикрашає та насичує їхню мову, надає перевагу певним зовнішнім атрибутам молодіжної субкультури, дозволяє їм "вільно" спілкуватися, не обмежувати себе у висловлюваннях і репліках. Здебільшого підлітки послуговуються такими термінами, як "довбаний", "галімий", "мороженний", "припухлий" тощо. Так, Антон (13,5 років) відмічав, що його "морозить" пояснення нового матеріалу вчителем на уроці..., мені не подобається як вона з нами спілкується.". Ігор (14,2 років) зазначав, що виконання домашніх завдань вже його "задовбали"....

Молодші підлітки не заперечували той факт, що їм також притаманне прагнення до демонстрування зовнішнього вигляду за допомогою різноманітної атрибутики. При цьому 61,15% досліджуваних зазначали, що спеціально "прикрашають" себе різноманітною біжутерією (браслетами, сережками, ланцюжками), щоб якось привернути до себе увагу, надати собі "дорослості", більшої жіночності. Досліджувані цього віку значно рідше проявляють та демонструють власну зовнішність – 38,93% та майже не демонструють її – 15,18%. Це доводиться тим, що учні цього віку більше уваги надають навчанню, а не презентуванню зовнішньої атрибутики перед значущими дорослими.

Пріоритетне значення для підлітків мають також прогулянки з однокласниками та друзями, що складає 24,15 %; подобається залишатися вдома і дивитися телепередачі – 21,58 % респондентам; виявили бажання працювати за комп'ютером, виконувати домашні навчальні завдання 19,25 % досліджуваних; читати художню літературу, пресу – 10,72 %; відвідувати дискотеки, слухати сучасну музику – 9,92 %; займатися спортом – 8,36 %, розмовляти по телефону – 2,57 %; грати в комп'ютерні ігри з однокласниками –

2,46 % та відвідувати заклади гральних автоматів – 1,67 % респондентів. Зазначене свідчить про насичений інформаційний простір, розвиток доступних високих технологій, які структурують внутрішній світ підлітків, й водночас зумовлює їх до різномодального прояву життєствердження в соціальному просторі.

Однак у частини молодших підлітків виявлено, що їм подобається у вільний час допомагати однокласникам у навчанні (30,64 %), друзям у різних справах (26,47%), батькам у побуті (24,82 %). Крім того, деякі підлітки підкреслювали, що з радістю їдуть у село, аби допомогти бабусі чи дідусеві (12,43 %), а також люблять доглядати за домашніми тваринами; полюбляють відвідувати клуби, дискотеки, "заводити" нові знайомства (5,86 %). Пояснюється це тим, що такі підлітки досить чемні, працьовиті, старанні, їх інтереси збігаються з інтересами дорослих і друзів, взаємодіючи разом з ними, вони набувають певного позитивного досвіду, яким обмінюються в подальшому житті. Крім того, виявляють бажання допомагати друзям у різноманітних справах (32,72%), навчанні (26,85%), своїм рідним (батькам) виконувати домашні справи (21,94%), бабусі, дідусеві на земельній ділянці (16,87%), а також здатні надавати допомогу незахищеним верствам населення (1,73%).

Висновки. У даній статті ми здійснили огляд та аналіз провідних форм і засобів самоствердження у молодших та старших підлітків. Як засвідчили результати експерименту, важливого значення у молодшому підлітковому віці набуває позитивна тенденція самоствердження, що проявляється в обранні ними позитивних засобів самоцінності, в старшому підлітковому віці набуває тенденція самоствердження, що проявляється в обранні ними негативних засобів самоцінності. Вважаємо, це пов'язано з тим, що молодші підлітки є більш конформними, толерантними, щирими, ніж старші, – котрі є впливовими, авторитетними та упередженими щодо інших оточуючих.

Список використаних джерел

1. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / І.С.Булах. – К., 2004. – 466 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Бех І.Д. Особистісно-зорінтоване виховання: науково-метод. посібник / І.Д.Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
4. Драгунова Т.В. Подросток / Т.В. Драгунова. – М. : Знание, 1976. – 96 с.

5. Жизномірська О.Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00. 07 / О.Я.Жизномірська. – К., 2010. – 278 с.
6. Никитин Е. П., Харламенкова Н. Е. Феномен человеческого самоутверджения / Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 224 с.
7. Осьмак Л. П. Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания в школе-интернате для детей-сирот и детей, которые остались без родительского попечения) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. П.Осьмак. – К., 1990. – 164 с.
8. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посібник / В. М. Оржеховська.– К., 1996. – 352 с.
9. Петровская Л. А. Самоутверждение : пути истинные и ложные. Беседа психолога / Л. А. Петровская. – М. : Знание, 1987. – 64 с.

The article is devoted to the research varied forms and means of self-affirmation a teenager and analyse changing vital values in the social surroundings.

Key words: self-affirmation of a teenager, self-disclosure, self-value, self-realization, constructive forms of self-affirmation, destructive forms of self-affirmation, positive means of self-affirmation, negative means of self-affirmation.

Отримано: 21.02.2011

УДК 159.923.2 : 378.4

Л.І.Іванцев, Н.І.Іванцев

Особливості і типологія динаміки ціннісних уподобань у свідомості сучасної студентської молоді

Статтю присвячено дослідженню проблеми особливостей, динаміки і чинників структурування ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця. В ній подається структура змістовних характеристик ціннісної сфери особистості студента, їх динаміка. Виокремлено і проаналізовано провідні фактори, що зумовлюють своєрідність і міжгрупові відмінності у змісті та ієрархії ціннісних настанов. Встановлено взаємозв'язок між динамікою ціннісних уподобань студентів і динамікою їхньої професійної та особистісної ідентичності.

© Л.І.Іванцев, Н.І.Іванцев